

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Troškūnų seniūnijos kryždirbystės tradicija

2011-12-01

ŽURNALAS: TAUTODAILĖS METRAŠTIS

TEMA: TAUTODAILĖ

AUTORIUS: Jolanta Zabulytė

DATA: 2011-12

Troškūnų seniūnijos kryždirbystės tradicija

Anykščių krašto kryždirbystės paminklai nėra sistemiškai fiksuoti ir tyrinėti. Siekiant užpildyti šią spragą, Anykščių kultūros centras ir Pasaulio anykštėnų bendrija organizavo pirmą tęstinio projekto ekspediciją Troškūnų seniūnijoje, kurioje kartu su Troškūnų K. Inčiūros mokiniais ir mokytoja M. Giraitiene buvo aplankyta 12 kapinių, užfiksuoti pakelėse bei kitose vietose stovintys senieji ir nauji paminklai.

Šis straipsnis - pirmasis bandymas apžvelgti Troškūnų seniūnijos kryždirbystės paveldo ir paskutiniaisiais dešimtmečiais pastatytų paminklų bruožus. Siekiant apibūdinti Troškūnų seniūnijos senųjų paminklų ypatumus, tenka lyginti su kitais Anykščių krašto, Aukštaitijos bei įvairių Lietuvos regionų paminklais, tačiau, nesant surinktai ir publikuotai medžiagai, Troškūnų seniūnijos XIX a. pabaigos-XX a. I pusės paminklų tradicijos ir šiuolaikinių paminklų bruožai nusakomi remiantis tik šių vietovių kapinių paminklais: Užpalių, Kupiškio, Obelių, Panevėžio, Onušio, Alytaus, Merkinės, Čiobiškio, Prienų, Birštono ir Nemajūnų, Sintautų, Kaltanėnų ir Labanoro, Palangos, Preilos, Šiluvos, Švėkšnos, Joniškio, Kauno miesto ir rajonų (asmeninis ir J. Pačkauskienės, G. Gumlino archyvai, internete ir spaudoje publikuoti pavyzdžiai).

XIX a. pabaigos - XX a. I pusės paminklai

Troškūnų seniūnijos senosiose kapinėse vyrauja lieti ketaus kryžiai, nemažai išlikę ir kalvių kaltų paminklų bei iki XX a. vidurio statytų akmeninių kryžių. Natūralu, kad daugiausia šių paminklų tebestovi parapijinėse Troškūnų kapinėse (kai kurie nukritę lieti kryžiai saugomi kapinių koplyčioje), tačiau jų nestinga ir mažesnėse kapinaitėse. Daugumos metalinių paminklų akmeniniuose postamentuose ir akmeniniuose kryžiuose užrašai ir datos sunkiai įskaitomi, dažnai jokių įrašų neišlikę arba ant senojo postamento uždėta nauja akmens plokštė su palaidotos šeimos įrašu be datų, todėl

sunku nustatyti seniausių paminklų laiką. Ankstyviausias lietas kryžius su ovale išlietu įrašu ir 1849 m. mirties data pasižymi unikalumu, kitose Lietuvos kapinėse nesutinkama forma (pav. 1).

Dauguma lietu ketaus kryžių pastatyti kaip ir visoje Lietuvoje – XIX a. II pusėje ir pabaigoje, pagal išlikusias datas – 1877–1893 metų laikotarpiu (Troškūnų, Ramanavos, Važdėlių, Žviliūnų, Juostininkų, Kirmėlių, Jackagalio, Umėnų kapinės) ir XX a. pradžioje–I pusėje (daugiausia Troškūnų, po vieną ar kelis Jackagalio, Mitošiūnų, Surdegio, Žviliūnų kapinėse). Palyginus su kitomis autorės apilankytomis įvairių Lietuvos regionų kapinėmis, senųjų paminklų tarpe Troškūnų seniūnijoje vyrauja lieti ketaus kryžiai, kurių paplitimą galima paaiškinti dviem priežastimis: buvusiu gera ekonomine padėtimi ir geležinkelio linijos kaimynyste.

Palyginus su turima kitų Lietuvos vietovių kapinių medžiaga galima išskirti keletą lietu kryžių tipų pagal jų populiarumą lyginant su kitomis vietovėmis. Pirmam tipui priklauso lieti kryžiai, dažnai sutinkami tiek Troškūnų seniūnijoje, tiek kitose Lietuvos vietovėse (Troškūnų seniūnijos vietovės nurodytos prie nuotraukų, pav. 2). Antrajam priklauso paminklai populiarūs kitose vietovėse, bet retesni Troškūnų seniūnijoje (pav. 3), trečias tipas – retesni lieti kryžiai, aptikti tik Aukštaitijos regione (pav. 4) ir ketvirtasis – kol kas tik Troškūnų seniūnijoje aptikti lieti kryžiai, kaip antai minėtas 1849 m. paminklas Troškūnų kapinėse, vynuogių lapų girliandų reljefu dekoruotas nedidelis kryžius (pav. 5 a), trys gan masyvūs kryžiai, neogotikinėmis „saulėmis“ užsibaigiančiais skersinių galais (pav. 5 b), retai sutinkamas lieto kryžiaus papildymas kaltinėmis skersinių galų detalėmis (pav. 5 c) ir kiti (pav. 5 d–f). Senosiose Troškūnų seniūnijos kapinėse išliko nemažai ir lietu nedidelių kuklių lotyniško kryžiaus formos arba įvairiai profiliuotais trilapiais skersinių galais dekoruotų kryžių. Konkretus Troškūnų lietu kryžių savitumo apibūdinimas bus įmanomas tik turint lyginamąją medžiagą iš visų Lietuvos vietovių kapinių.

Kalvių kaltų kryžių nėra gausu – daugiausia jų išlikę Troškūnų, vienas kitas aptiktas kitose kapinėse. Vertingiausias iš jų – 1882 m. kalvio Petro Buzo (1836/45?–1916) kaltas „saulutės“ tipo kryžius Troškūnų kapinėse (pav. 6). Šio meistro kalti panašios formos paminklai tebestovi ir Andrioniškio bažnyčios šventoriuje bei kapinėse, daugiau jų buvo pastatyta Šimonių apylinkių (Kupiškio raj.) kapinėse. Kaip nurodo apie šį meistrą rašiusi Z. Žemaitytė, žmonės kalbėję, kad „[...] saulutės Petras kaldavęs pasižiūrėjęs į žmonos austus raštus“ (Žemaitytė Z., Žaismingų „saulučių“ kūrėjai, „Kultūros barai“. 1966. Nr. 7. P. 35).

Kaip ir kitose Aukštaitijos kapinėse, Troškūnų seniūnijoje vyrauja dvistiebiai kaltiniai kryžiai, kurių dekoras analogiškas kituose regionuose esantiems paminklams: dažnai skersinių ir stiebo vidinės erdvės užpildomos S formos motyvais, kartais panaudojami lenkti, pluoštiniai ar ietis primenantys, kartu su riestėmis kombinuoti kryžmos spinduliai, daugiau ar mažiau „išpūstos“ riestos detalės stiebo apačioje (pav. 7 a–c). Kartais dvistiebių kryžių fasadus paįvairina nedideli stilizuotų gėlių žiedų liejiniai. Įdomesnis Juostininkų kapinių kaltinis kryžius, kurio vidinės erdvės užpildytos metalo juosta, o išorines sienes puošia grakštus riestinių formų ažūras (pav. 7 d).

Vienastiebių kryžių labai nedaug – vienas kitas iš paprastų metalo juostų nukaltas kryželis, kartais jų galai profiliuoti trilapiais motyvais (pav. 8 a) arba juostomis įvairiai

įreminamas pagrindinis kryžiaus karkasas (pav. 8 b). Nemaža abiejų tipų kaltinių kryžių dalis neturi įrašų ir datų, tačiau datuotieji dažniausiai nukalti XX a. pradžioje – I pusėje, kai kurie žymi ir vėlesnių palaidojimų vietas.

Kaip ir kitose Aukštaitijos kapinėse, lieti ketaus ir kaltiniai kryžiai įleisti į aukštesnę (apie 2 m) ar žemesnę (1,5 – 1 m.) tašyto akmens arba betoninį stulpo arba vertikaliai išstętos stelos formos postamentą ir labai retai pasitaiko tokių, kaip antai Užpalių, Svėdasų, Rokiškio apylinkių kapinėse dažnų labai aukštų tašyto akmens stulpų.

Maždaug nuo XIX a. vidurio – II pusės paplitusių *akmeninių kryžių* daugiausia išlikę Troškūnų kapinėse. Daugelyje Lietuvos vietovių buvo populiarūs medžio kamieno nukristomis šakomis forma, sutinkamas ir tarsi iš uolos arba kelmo išaugančio kryžiaus variantas, tačiau, skirtingai nuo didžiųjų miestų kapinių paminklų, daugumos Troškūnų seniūnijos akmeninių kryžių stilistika pasižymi savitumu, nes vyrauja ne realistinis akmens iškalimas paverčiant jį simboliniu medžiu, o apibendrintos, stilizuotos formos, – nesiekama išgauti medžio žievės faktūros, o beveik lygiame akmens paviršiuje iškyla kartais pernelyg tankūs ar simetriškomis eilėmis iškilę įvairių dydžių ir formų nukirstų šakų „gumbai“ (pav. 9 a). Skiriasi ir daugumos tokių paminklų kryžių siluetas – neretai nupjautų šakų „gumbai“ akcentuoja tik kryžiaus apačią ir skersinių galus (pav. 9 b). Dauguma akmeninių kryžių iškalti 1909 – 1950 m. laikotarpiu, tačiau esama ir senesnių, ir naujesnių: antai Juostininkų kapinių kryžiaus „kamiene“ iškalta ir dažais paryškinta 1838 metų data nurodo į ankščiausią šio tipo paminklą (pav. 9 b), o XX a. pabaigai ar šio amžiaus dešimtmečiui priklauso skirtingos stilistikos akmeninis kryžiaus postamentas Troškūnų kapinėse – postamento naujumą rodo ne tik glotnus akmens paviršiaus apdirbimas ir skirtinga nupjautų šakų forma, bet ir kontrastinga kryžiaus akmens spalva ir „gumbų“ forma, naujai betonuota kryžiaus įleidimo į „kamiene“ vieta.

Akmeninių kryžių gausa Troškūnų kapinėse taip pat rodo, kad XIX a. pabaigos – XX a. I pusės laikotarpiu šios vietovės žmonės galėjo sau leisti statyti nepigius paminklus, klestėjo ir savitą stilistiką plėtojusių akmentašių amatas.

Šiuolaikiniai paminklai (XX a. II pusė–XXI a. pradžia)

Vamzdiniai kryžiai Lietuvoje pradėjo plisti maždaug nuo XX a. 6–7 dešimtmečio, nors kai kuriose Lietuvos vietovėse, pavyzdžiui, Kauno kapinėse, sutinkama ir pavienių 4 dešimtmečio pavyzdžių. Natūralu, kad, kaip ir kitų tipų paminklų, tokių kryžių daugiausia pastatyta didžiausiose parapijinėse Troškūnų ir tik pavieniai vamzdiniai paminklai aptikti kitose kapinėse. Nors vamzdiniai kryžiai nedomina kryždirbystės tyrinėtojų kaip meniniu požiūriu menkaverčiai kūriniai, jų apžvalga prasminga dekoracijos tęstinumo aspektu, nes daugelyje Lietuvos vietovių šiuose kryžiuose buvo naudojami panašūs dekoracijos principai kaip ir kaltiniuose kalvių kryžiuose, tik naudojant ne metalo juostą, o vamzdį, jie atrodo grubesni.

Kaip ir visoje Lietuvoje, Troškūnų seniūnijos kapinėse nemažai pastatyta paprastų, nedekoruotų, neretai tarsi išaugančių iš nupjauto medžio kamieno vamzdinių kryžių, tačiau nemažai esama ir dekoruotų paminklų: tiesiais ar nežymiai banguotais ilgesniais ar trumpesniais spinduliais akcentuojama kryžma, metalo vielos apskritimų trikampiškai užbaigiami skersinių galai, plonesniais ar storesniais strypais įreminamas

kryžiaus karkasas (pav. 10 a), rečiau kryžmoje talpinama skardinė koplytėlė, sutinkami ir trys kryžiai, išaugę iš vieno „kelmo“. Tokie vamzdinių kryžių dekorų principai būdingi visai Lietuvai, tačiau Troškūnų kapinėse aptiktas ir originalus trijų kryžių grupės dekorų variantas – kryžiaus centrinė dalis su spinduliais apgaubta rombu (pav. 10 b). Paskutiniaisiais dešimtmečiais vamzdiniai kryžiai nėra labai populiarūs, tačiau nuo ankstesnių jie skiriasi dekoratyvumu – antai vienas toks paminklas pastatytas Mitošiūnų kapinėse, kurio vamzdinio karkaso išorinis dekoras kūrybiškai papildė buvusią tradiciją gausesniu banguotų linijų ažūru (pav. 10 c).

Maždaug nuo XX a. 8 dešimtmečio Lietuvos antkapiniuose paminkluose pradėjo plisti kalvių kaltos *geležinės „saulutės“*, kurios komponuojamos kaip paminklų papildinys: vienais atvejais didesnės ar mažesnės „saulutės“ tvirtinamos šalia akmens stelų, kitais – tarp dviejų akmens paminklų, trečias variantas – komponuojamos ant masyvių ar mažesnių vertikalių lauko akmenų arba akmens stelų. Troškūnų seniūnijos kapinėse tokių geležinių „saulučių“ nėra daug – keletas Troškūnų, viena kita Umėnų, Surdegio, Juostininkų kapinėse ir populiarūs du pirmieji variantai, t. y. šalia ir tarp plokščių komponuojamos viena arba dvi, rečiau trys geležinės „saulės“ ant įvairaus aukščio stiebų (pav. 11).

Medinių paminklų nėra labai gausu – senieji neišliko, o naujų statoma palyginti nedaug. Tarp jų labai mažai Aukštaitijoje ilgiausiai (iki 1910 m.) statytų senųjų stogastulpių – tradicinėms artimų formų stogastulpis pastatytas Žviliūnų kapinėse (pav. 12 a), panašios stilistikos dviaukštis stogastulpis stovi Raguvėlės bažnyčios šventoriuje. Šiuolaikinėms stogastulpių interpretacijoms priklauso lakoniškas Surdegio kapinių paminklas (pav. 12 b). Koplytstulpis su atvira koplytėle ir masyviu, pridėtiniais ažūriniais pjaustiniais dekoruotu stulpu žymi palaidojimą Troškūnų naujųjų kapinių dalyje (pav. 13 a), o stilizuotas koplytstulpis 1968 m. pastatytas senose kapinėse (pav. 13 b). XIX a. – XX a. pr. laikotarpiu koplytėlės ant žemės šiame regione nebuvo populiarios, tačiau, kaip ir visoje Lietuvoje, Troškūnų kapinėse šiandien statomi koplytėles imituojantys reljefiniai paminklai (pav. 14).

Lietuvoje populiarūs skulptūriniai stulpai neaplenkė ir Troškūnų – daugiausia jų statoma kapinėse ir vyrauja Rūpintojėlio figūros (pav. 15 a), tačiau sutinkama ir Marijos su kūdikiu (Troškūnų naujosios kapinės, 2002 m.), Šv. Antano (Jackagalio kapinės, 2008 m.) reljefiniai atvaizdai. Kartais skulptūrinių stulpų figūros įrėminamos dvejomis dekoruotomis atramomis su stogeliu, tokiu būdu sukuriant savitą koplytstulpio imitaciją. Tokių paminklų stilistika ir dekorų motyvai labai įvairūs, nes šis paminklų tipas leidžia kryždirbiams kūrybiškai interpretuoti, – tai iliustruoja ir iš Anykščių krašto kilusio verslininko Virginijaus Strolios iniciatyva penkiuose Troškūnų seniūnijos kaimuose pastatyti paminklai. Dauguma jų – Bareišių (aut. Valentas Survila), Karčių (aut. V. Survila), Pienagalio (aut. Jonas Tvardauskas) – žymi senųjų kaimo kapinaičių vietas; Kiaušagalio paminklas, primenantis stilizuotą dviejų aukštų koplytėlę su Pieta, skirtas 1920 m. žuvusiems šauliams atminti (aut. V. Survila, pav. 15 b), o šiemet pastatytas Latavėnų kaimo pakraštyje buvusios Baltakių sodybos vietoje paminklas jungia dvi – kryžiaus ir Šv. Pranciškaus skulptūros formas (aut. V. Survila).

Vis tik, palyginus su kitais mediniais paminklais, daugiausia statoma kryžių. Daugelyje Troškūnų seniūnijos kapinių kapai žymimi nedideliais, kuklaus dekoru mediniais kryželiais, kurie dažnai statomi kaip laikini, tačiau ilgus metus lieka vieninteliais

antkapiniais ženklais. Tokių nedidelių medinių kryžių kapinėse daugiausia. Monumentalių paprastos formos medinių kryžių taip pat nėra daug: du antkapiniai kryžiai Surdegio kapinėse (vienas jų aukštas, pastatytas 1980 m.), po vieną Kirmėlių ir Ramanavos (pastarasis dengtas dvišlaičiu stogeliu), Umėnų kapinėse (dekoruotas tik smulkiais geometriniais dantukais), aukštas Važdėlių kapinių kryžius su nežymiai profiliuotais skersinių galais ir pakelėse stovintys Gudelių kaimo kryžius (1946 m., restauruotas 2002 m.) bei Kairiškių kaimo kryžius su trilapiais profiliuotais skersinių galais. Apie dar XX a. II pusėje galėjusius būti populiarius paprastus aukštus kapinių kryžius liudija Kirmėlių kaimo kapinaitėse nukritę du seni, dūlantys mediniai paminklai. Stilizuotais augaliniais kryžmų spinduliais švyti ir aukštas antkapinis kryžius bei žemesnis baltas kryžius tulpių motyvais žydinčiais kryžmų spinduliais Troškūnų kapinėse.

Šiandienos kryždirbiai neretai naudoja skulptūrinės formas, kaip antai Kęstučio Krasausko paminkle Surdegio kapinėse kryžius beveik uždengiamas Nukryžiuotojo ir dviejų šalia jo stovinčių figūrų (pav. 16), kitame Troškūnų kapinių paminkle vyrauja vyro ir žmonos su vaiku ant rankų stilizuota grupinė skulptūra, o kryžius su dvišlaičiu stogeliu juos dengia tarsi namo stogas.

Kaip ir senaisiais laikais, aukšti dekoruoti kryžiai nuo 1990 m. pradėti statyti kaimuose prie kelių. Tai Nakonių kaimo kryžius su ažūriniais pluoštiniais kryžmų spinduliais (1995 m.), Kirmėlių kaimo kryžius, puoštas įrėžtu trikampių dantukų juostomis ir kvadratinę siluetą formuojančiais vientisais spinduliais (pav. 17 a), puošnus, Aukštaitijos kryžių stilistiką pratęsiantis kryžius su trilapiais skersinių galais ir atvira keturšone koplytėle kryžmoje stovi ir prie kelio Nausodės kaime (pav. 17 b) bei tame pačiame kaime prie sodybos pastatytas metaliniais spinduliais ir geležine viršūne dekoruotas kryžius ir kiti.

*

Apibendrinant galima teigti, kad Troškūnų seniūnijos kryždirbystės pavelde vyrauja lieti ketaus kryžiai, o kaltinių kryžių išlikę nedaug, todėl jie itin saugotini. Akmeniniai kryžiai atspindi savitą stilistiką, o vamzdiniai kryžiai, granitiniuose paminkluose naudojamos geležinės „saulutės“ ir skulptūriniai stulpai atspindi visai Lietuvos būdingus bruožus. Tradicinių bruožų tęstinumas labiausiai pastebimas mediniuose paminkluose – tai nors reti, bet tradicinėmis formomis pasižymintys stogastulpiai, paprasti, kukliai dekoruoti mediniai ir Aukštaitijai būdingais motyvais dekoruoti kai kurie pakelių paminklai.

Jolanta Zabulytė

Iliustracijų sąrašas

Pav. 1. Lietas kryžius, 1849 m., Troškūnų kapinės (J. Zabulytės nuotrauka)

Pav. 2. Lieti kryžiai: a) Troškūnai (1889 m., 1933 m., kitas be datos), Jackagalys (1884 m., kiti du nedatuoti), Mitošiūnai (1907 m.), Ramanava ir Juostininkai; b) po kelis šiose kapinėse: Troškūnų, Ramanavos, Titeikių, Juostininkų, Jackagalio, po vieną Raguvėlės, Surdegio, Žviliūnų kapinėse; c) Juostininkai (1889 m.), Troškūnai (keli paminklai), Mitošiūnai, du paminklai Jackagalio kapinėse (J. Zabulytės, U. Kustaitės nuotraukos)

Pav. 3. Lieti kryžiai: a) Juostininkai (1882 m, kitas be datos), Umėnai; b) Kirmėliai (1884 m.), Troškūnai; c) keli paminklai Troškūnų ir Važdėlės kapinėse; d) keli paminklai Troškūnų ir Ramanavos kapinėse; e) Ramanava (1882 m.), Troškūnai (2 paminklai be datų), Juostininkai (1883 m., kiti du be datų); f) Troškūnai, Mitošiūnai (1938, 1940 m.) (J. Zabulytės, U. Kustaitės, A. Undaravičiūtės, I. Kontrimavičiūtės nuotraukos)

Pav. 4. Lieti kryžiai: a) Titeikiai (2 paminklai), po vieną Žviliūnių (1910 m.), Jackagalio, Troškūnų, Raguvėlės, Ramanavos kapinėse, jaunimo kryžius Žviliūnuose prie sankryžos Raguvėlė – Subačius; b) Surdegis, Troškūnai (nulūžęs ir saugomas kapinių koplyčioje); c) Važdėlės (1893 m.) (J. Zabulytės nuotraukos)

Pav. 5. Lieti kryžiai: a) Umėnai, b) Žviliūnai (1901, 1908 m.), Jackagalys; c) Žviliūnai, (1889 m.), d) Troškūnai, Žviliūnai (nulūžęs); e) Keli kryžiai Troškūnų, Ramanavos ir Važdėlių kapinėse, po vieną Titeikių, Juostininkų kapinėse, pakelėje Umėnai – Surdegis; f) du kryžiai Troškūnuose, po vieną Mitošiūnų ir Umėnų (1877 m.) kapinėse (J. Zabulytės, U. Kustaitės nuotraukos)

Pav. 6. 1882 m., Troškūnų kapinės (aut. P. Buzas) (J. Zabulytės nuotrauka);

Pav. 7. a) 1878 m., Troškūnų kapinės, b- c) Troškūnų kapinės, d) Juostininkai (1927 m.) (U. Kustaitės, J. Kriaučiūno nuotraukos)

Pav. 8. a, b) Troškūnų kapinės (U. Kustaitės nuotrauka)

Pav. 9. a) Troškūnų kapinės, b) 1838 m., Juostininkai (J. Zabulytės nuotraukos)

Pav. 10. a) Troškūnų kapinės, b) Troškūnų kapinės, c) 1993/1997 m. Ramanavos kapinės (U. Kustaitės, J. Zabulytės nuotraukos)

Pav. 11. Juostininkų kapinės (M. Giraitienės nuotrauka)

Pav. 12. a) Žviliūnų kapinės, b) Surdegio kapinės (J. Zabulytės nuotraukos)

Pav. 13. a, b) Troškūnų kapinės (J. Zabulytės nuotraukos)

Pav. 14. Troškūnų kapinės (J. Zabulytės nuotrauka)

Pav. 15. a) Troškūnų kapinės, b) Kiaušlagalio senosios kapinės, aut. V. Survila (J. Zabulytės, T. Kontrimavičiaus nuotraukos)

Pav. 16. Surdegio kapinės, aut K. Krasauskas, 1996 m. (J. Zabulytės nuotrauka)

Pav. 17. a) Kirmėlių kaimo kryžius, 1990 m., b) Nausodės kaimo kryžius, 1990 m. (J. Zabulytės nuotraukos)

